

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.1.55>

UOT : 930.22

ATATÜRK DÖVRÜ TÜRKİYƏNİN DİPLOMATİYASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**Aynur ALLAHVERDİYEVA***AMEA Şərqləşmə İnstitutunun doktorantı. Azərbaycan**E-mail: allahverdiyevaaynur629@gmail.com**Daxilolma tarixi: 16.03.2025**Düzəliş tarixi: 18.04.2025**Nəşrə təsdiq tarixi: 16.05.2025***XÜLASƏ**

Bu məqalədə Mustafa Kamal Atatürkün dövründə Türkiyə Respublikasının xarici siyasətinin əsas prioriteti kimi İngiltərə ilə əlaqələri araşdırılır. Həmçinin Atatürkün Türkiyənin daxili siyasətində intensiv islahatlar apardığı bu dövrdə xarici aləmdə də balanslı və ehtiyatlı mövqe nümayiş etdirməsi kimi məqamlar vurğulanmışdır. Tədqiqat işində Boğazların rejimi ilə bağlı Montrö konvensiyası Türkiyənin suveren hüquqlarını gücləndirərkən İngiltərə ilə qurulan əməkdaşlığın göstəricisi olması, 1936-1938-ci illər arasında qarşılıqlı səfərlər, barışıqlar və iqtisadi əməkdaşlıq yolu ilə əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi, xüsusən bu dövrdə Türkiyənin İngiltərə kimi revizionist bloklardan uzaq durması kimi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Bu kontekstdə Atatürkün xarici siyasət sahəsində ortaya qoyduğu baxış, “Yurtta sülh, dünyada sülh” kəlmələri ilə qarşıya qoyduğu məqsəd və bu istiqamətdə yeritdiyi qətiyyətli siyasətlər Türkiyə dövlətinin bugünkü mövqeyinə çatmasında bəlkə də ən mühüm amillər oldu. Gənc yaşlarından beynəlxalq hadisələri, diplomatiyanı və xarici siyasəti yaxından izləyən Atatürk hələ o zamanlar bilirdi ki, qurmaq arzusunda olduğu Türkiyə Cümhuriyyəti möhkəm təməllər üzərində qurulmuş təsirli xarici siyasət və xarici əlaqələrlə çağdaş sivilizasiyalar arasında öz layiqli yerini tuta bilər. Bu səbəbdən də Atatürk üçün xarici siyasət və Türkiyənin beynəlxalq aləmdəki yeri hər zaman yüksək prioritet olub, onun fikir və təsəvvürlərində Türkiyənin gələcəyinin bu çərçivədə irəli sürüləcək sağlam baxışdan və bu istiqamətdə izlənəcək qətiyyətli siyasətlərdən asılı olduğu fikri hakim olub.

Açar sözlər: Türkiyə-İngiltərə münasibətləri, Lozanna müqaviləsi, Mustafa Kamal Atatürk, Qurtuluş savaşı, Mosul məsələsi, Qərb.

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ ДИПЛОМАТИИ
В ЭПОХУ АТАТЮРКА**
Айнур АЛЛАХВЕРДИЕВА*Докторант Института востоковедения**НАНА, Азербайджан**E-mail: allahverdiyevaaynur629@gmail.com**Дата поступления: 16.03.2025**Дата исправления: 18.04.2025**Дата утверждения к публикации: 16.05.2025***АННОТАЦИЯ**

В статье рассматриваются отношения с Англией как ключевой приоритет внешней политики Турецкой Республики в период правления Мустафы Кемаля Ататюрка. Также были подчеркнуты такие моменты, как демонстрация Ататюрком сбалансированной и осторожной позиции во внешнем мире в тот период, когда он проводил интенсивные реформы во внутренней политике Турции. В исследовательской работе были рассмотрены такие вопросы, как Конвенция Монтрё о режиме проливов, которая укрепила суверенные права Турции и

стала показателем установленного сотрудничества с Англией, дальнейшее укрепление отношений посредством взаимных визитов, мирных соглашений и экономического сотрудничества в период с 1936 по 1938 год, а также дистанцирование Турции от ревизионистских блоков, таких как Англия, в этот период. В этом контексте видение Ататюрка в области внешней политики, цель, которую он поставил словами «Мир дома, мир во всем мире», и решительная политика, которую он проводил в этом направлении, были, пожалуй, важнейшими факторами в достижении Турецким государством его нынешнего положения. Ататюрк, с юности внимательно следивший за международными событиями, дипломатией и внешней политикой, уже тогда понимал, что Турецкая Республика, которую он мечтал создать, может занять достойное место среди современных цивилизаций с эффективной внешней политикой и внешними отношениями, построенными на прочном фундаменте. По этой причине внешняя политика и место Турции на международной арене всегда были для Ататюрка приоритетом, а его мысли и восприятие определялись идеей о том, что будущее Турции зависит от здравого видения, которое будет выдвинуто в этих рамках, и решительной политики, которая будет проводиться в этом направлении.

Ключевые слова: Турецко-Британские отношения, Лозаннский договор, Мустафа Кемаль Ататюрк, Война за независимость, проблема Мосула, Запад.

THE MAIN DIRECTIONS OF TURKISH DIPLOMACY DURING THE ATATÜRK ERA

Aynur ALLAHVERDIYEVA

PhD Candidate, Institute of Oriental Studies,

Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan

E-mail: allahverdiyevaaynur629@gmail.com

Date of submission: 16.03.2025

Date of revision: 18.04.2025

Date of acceptance for publication: 16.05.2025

ABSTRACT

This article explores the central role of British-Turkish relations in the foreign policy of the Republic of Turkey during the leadership of Mustafa Kemal Atatürk. It highlights Atatürk's balanced and pragmatic approach to international diplomacy at a time when sweeping reforms were transforming Turkey's domestic landscape. The study focuses on key developments such as the Montreux Convention Regarding the Regime of the Straits, which reflected enhanced cooperation with Britain while reinforcing Turkey's sovereignty, as well as the mutual visits, reconciliations, and economic partnerships between 1936 and 1938 that further solidified bilateral ties. The research also discusses Turkey's strategic distancing from revisionist blocs, most notably aligning with powers like Britain during this period.

Atatürk's foreign policy vision, encapsulated in the motto "Peace at Home, Peace in the World," along with his firm and forward-looking diplomacy, were critical in positioning the Republic of Turkey within the international system. Having followed global politics and diplomacy since his youth, Atatürk recognized early on that Turkey's rightful place among modern nations could only be secured through a coherent, principled foreign policy grounded in international engagement. As such, foreign relations remained a top priority for him, shaped by the conviction that Turkey's future depended on a consistent and well-articulated global strategy.

Keywords: Turkish-British relations, Treaty of Lausanne, Mustafa Kemal Atatürk, War of Independence, Mosul issue, Western diplomacy.

Giriş

Mustafa Kamal Atatürkün gənclik və yetkinlik illəri İngiltərənin qlobal siyasətdə güclü mövqeyini qoruduğu və müstəmləkə imperiyasının ən geniş sərhədlərinə çatdığı bir dövrə təsadüf edir. Ancaq həyatının son illərində İngiltərə beynəlxalq arenada hələ də həlledici aktor olsa da, tədricən öz gücünü dünya siyasətinin digər aktorlarına ötürməyə başladı və qlobal qüvvələr balasında yeni formasiyalar meydana çıxdı. Mustafa Kamal Paşa I Dünya Müharibəsi zamanı müxtəlif cəbhələrdə İngiltərə ilə birbaşa qarşı-qarşıya gəlmiş, Türkiyə Qurtuluş Savaşı zamanı isə birbaşa döyüş meydanında olmasa da İngiltərəni strateji rəqib kimi görüb ona qarşı vuruşmuşdur. Lakin Mustafa Kamal Atatürk də dövrün qabaqcıl hərbi və siyasi xadimləri kimi, özündən əvvəlki böyük dövlətə hörmətlə yanaşmış, İngiltərəni diplomatiya və hərbi strategiya baxımından nəzərə almış, bu ölkə ilə mümkün qədər birbaşa münasibətdən qaçmağa üstünlük vermişdir. Atatürkün hərbi və siyasi karyerası boyunca İngiltərə ilə əlaqələri iki əsas dövrdə araşdırılmalıdır. Birincisi, Türkiyənin müstəqilliyini əldə etdiyi dövrü əhatə edən “Qurtuluş Savaşı” (1919-1923), ikincisi isə Türkiyə Cümhuriyyətinin beynəlxalq əlaqələrini formalaşdıran “Cümhuriyyət dövrü” (1923-1938) dövrüdür. Hər iki prosesdə İngiltərə Türkiyə üçün beynəlxalq siyasətdə hesaba alınmalı bir güc oldu.

Qurtuluş savaşı zamanı (ölkələrarası, ikitərəfli) münasibətlər

Qurtuluş Savaşı zamanı İngilis hərbi qüvvələri Ankara hökumət qüvvələri ilə birbaşa cəbhə döyüşlərində iştirak etmədilər. Lakin Türkiyənin müstəqillik mübarizəsi təkcə hərbi miqyasda deyil, həm də iqtisadi, siyasi və diplomatik baxımdan ciddi əzmkarlıq tələb edirdi. Bu prosesdə İngiltərə Ankara hökumətinə qarşı ən güclü aktor idi və mübarizəni döyüş meydanında olmasa da, siyasi arenada yönləndirirdi. Dövrün İngiltərə Baş naziri, liberal siyasətləri ilə tanınan David Lloyd Corc Osmanlı İmperatorluğunun (imperiya) (*Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*) tamamilə yox edilməsini və türklərin Avropadan tamamilə qovulmasını müdafiə edən bir strategiya izləyirdi. İngiltərə Yaxın Şərqdəki maraqlarını qorumaq və genişləndirmək siyasəti çərçivəsində 1918-ci ildə Mudros barışıq müqaviləsinin imzalanması ilə iki mühüm strateji hədəfə çatmağa müvəffəq oldu. Bunlardan birincisi İraqdakı neft yataqlarının birbaşa İngiltərənin nəzarətinə verilməsi, ikincisi isə Boğazlar üzərində nəzarətin qurulması idi. Bununla belə, İngiltərənin bölgədəki maraqlarını tam təmin etmək üçün əldə etməli olduğu daha üç əsas hədəfi var idi:

1. Bolşevik Rusiyasının Qafqaz vasitəsilə Anadolu ilə əlaqəsini kəsərək bölgədəki təsirini məhdudlaşdırmaq.
2. Osmanlı sülaləsinə məxsus Xilafət qurumunu ya tamamilə ləğv etmək, ya da İngiltərənin nəzarətinə keçirmək.
3. Şərqi Aralıq dənizində, Süveyş kanalında və Hindistana gedən yolda təhlükəsizliyi təmin etmək (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Bolşevik Rusiyasının Anadolu hərəkəti ilə əlaqəsini kəsmək üçün İngiltərə Krimdə bolşeviklərə, Gürcüstanda menşevik hökumətinə, Azərbaycanda müsavətçilərə və daşnak ermənilərə qarşı döyüşən general Vrangele dəstək verdi. Beləliklə, Moskvada bolşevik idarəsinə qarşı çıxan bu ünsürlər bufer zonası yaradaraq, Sovet İttifaqı ilə Anadoluda müqavimət hərəkəti arasında əməkdaşlığın qarşısını alacaq və eyni zamanda bolşeviklərin cənubdan mühasirəyə alınmasını təmin edəcəkdilər. Lakin İngiltərə bu strateji addımda uğur qazana bilmədi və Sovetlər ilə Ankara hökuməti arasında mühüm diplomatik və hərbi əməkdaşlıq baş verdi. Londonun siyasəti ilk növbədə Osmanlı xəlifəsini birbaşa nəzarətdə saxlamaqdan ibarət idi. Lakin Türkiyədə baş verən son hadisələr və Mustafa Kamal Atatürkün başçılıq etdiyi islahat hərəkətləri ingilislərin bu strategiyasını təxirə saldı və xilafətin tamamilə dağılmasını qaçılmaz etdi. İngiltərənin üçüncü hədəfi, Şərqi Aralıq dənizinin və xüsusilə Süveyş kanalının və Hindistana gedən yolun təhlükəsizliyini təmin etmək, bölgənin ən mühüm strateji prioritetlərindən biri olaraq görüldü. Bu səbəbdən İngilis politoloqları Anadoluda Britaniya İmperiyasına dost və ya ona bağlı bir dövlətin olmasını tələb edirdi. Lakin bu məqsədə hansı ölkə vasitəsilə nail olacağına dair müxtəlif fikirlər var idi. Beləliklə, İngiltərənin o zamankı baş

naziri Lloyd Corc bu məsələdə dəqiq seçim etdi və Yunanıstanı bölgədəki maraqlarını qorumaq üçün ən uyğun müttəfiq kimi gördü. Yunanıstanın Anadoluda genişlənməsi İngiltərə tərəfindən Osmanlı İmperatorluğunun ləğvini sürətləndirəcək və İngiltərənin bölgədəki təsirini gücləndirəcək bir addım kimi qiymətləndirildi. Lakin bu strategiya Türkiyənin müqaviməti qarşısında iflasa uğradı və Yunanıstanın Anadoluya doğru irəliləməsi 1922-ci ildə böyük məğlubiyyətlə başa çatdı. Bu proses İngiltərənin Yaxın Şərqdə öz maraqlarını qorumaqla bağlı ənənəvi imperiya siyasətinin bir hissəsi kimi qəbul edilir və Ankara hökuməti ilə İngiltərə arasında münasibətlərin əsas həlledici amillərindən biri olmuşdur (Kurtuluş Savaşı 1919-1922, 1973, s.36).

Anadoluda Müttəfiq dövlətlərin strategiyasına qarşı müqavimət hərəkatları güclənməyə başladıqca İngiltərənin Yunanıstanın bölgədəki maraqlarını qorumaq ehtiyacı daha da artdı. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri uzun müharibədən çıxmış ingilis xalqının ciddi şəkildə tükənməsi və hökumətin yeni bir hərbi müdaxilə üçün lazım olan iqtisadi resursları təmin etməkdə çətinlik çəkməsi idi. Birinci Dünya Müharibəsinin dağıdıcı təsiri Britaniya iqtisadiyyatını böyük ölçüdə sarsıtdı və yeni müharibə xərcləri üçün ictimai və siyasi dəstək qazanmaq çətinləşdi. Bununla belə, İngiltərənin ən mühüm müstəmləkələri olan Hindistan və Misirin müsəlman əhalisi çoxluq təşkil edirdi. Hər iki ölkədə millətçi hərəkatlar güclənməkdə və müstəmləkə idarəçiliyinə qarşı, xüsusən də burada ziyalı müsəlman elitası fərqlənirdi. Bu kontekstdə İstanbulun hələ də Xilafətin mərkəzi olması və Anadoluda istiqlal mübarizəsinin uğur qazana bilməsi İngiltərənin müstəmləkələrindəki müsəlman xalqlara motivasiyaverici təsir göstərə və müstəmləkəçilik əleyhinə hərəkatları daha da həvəsləndirə bilirdi. Bu səbəbdən Anadoluda müqaviməti yatırtmaq İngiltərə üçün prestiji məsələ sayılırdı. Bununla belə, birbaşa hərbi müdaxilə həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan uğurlu strategiya kimi qəbul edilmədi. Bunun əvəzinə İngiltərə bölgədəki maraqlarını qorumaq və müqaviməti yatırmaq vəzifəsini Yunanıstana ötürmək kimi ən optimal variantı qəbul etdi. Yunanıstan həm İngiltərənin bölgədəki genişlənmə siyasətinə uyğun hərəkət etməyə, həm də Qərb dövlətlərindən dəstək alaraq Osmanlı torpaqlarında təsirini artırmağa hazır olan bir aktor idi. Ancaq İngiltərənin Anadoludakı geopolitikasında Yunanıstanı prioritetləşdirməsi xüsusilə İtaliyadan sərt reaksiya ilə qarşılandı. İtaliya İngiltərənin Qərbi Anadoluda ona vəd etdiyi torpaqlarla bağlı Yunanıstanı dəstəkləməsini birbaşa öz milli maraqlarına təhdid kimi qiymətləndirdi. Eynilə Fransa da zaman keçdikcə İngiltərənin bu davranışından narahat olmağa başladı və onun izlədiyi strategiyanın bölgədəki qüvvələr balansı üçün problem yaratdığını düşündü. Beləliklə, müttəfiq dövlətlər arasında maraqların toqquşması getdikcə daha çox özünü büruzə verdi və Anadoluda baş verən hadisələr təkcə türk-yunan mübarizəsinin deyil, həm də Qərb dövlətləri arasında diplomatik gərginliyin əks olunmasına çevrildi (Kurtuluş Savaşı 1919-1922, 1973, s.40).

İngiltərədə bəzi mühafizəkar siyasətçilər və hərbi strateqlər Lloyd Corcun Yunanıstanı dəstəkləməsini tənqid edərək Anadolunun bölünməsinin strateji bir səhv olduğunu müdafiə etdilər. Lord Kerzon Türkiyənin sovet ekspansiyasına qarşı tampon ola biləcəyini bildirsə də, Uinston Çorçill və digər müxaliflər Yunanıstanın Anadoluya sıxışdırılmasının müqaviməti gücləndirəcəyinə və Atatürkü Sovet İttifaqına yaxınlaşdıracağına inanırdılar. İngiltərənin əsas məqsədi Şərqi Aralıq dənizi və Mosula sovet ekspansiyasının qarşısını almaq idi. Yunanıstanın Anadoluya nəzarət etməsinin mümkün olmadığı aydınlaşınca, Mustafa Kamalın İngiltərə ilə Milli Pakt əsasında müqavilə bağlamağa hazır olduğu fikri Londonda müzakirə olunmağa başladı. Buradan göründüyü kimi, ingilislərin türk millətçiləri ilə diplomatik güzəştə getmək onların sovetlərlə yaxınlaşmasının qarşısını almaq üçün strateji variant kimi qəbul edilirdi (Sonyel, S.R, 1973, s124).

Birinci İnönü Zəfərindən sonra Ankara hökuməti 1921-ci il fevralın 21-dən martın 12-dək keçirilən London konfransına dəvət edildi və İstanbul hökuməti ilə birlikdə danışıqlar prosesi başladı. Qərb dövlətləri Sevr müqaviləsinə səthi dəyişikliklər edərək kompromis təklif etdilər, lakin bu təkliflər Milli paktın əsas prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün Ankara hökuməti tərəfindən qəbul edilmədi. Xarici işlər naziri Bəkir Sami bəyin konfrans zamanı İngiltərə, Fransa və İtaliya ilə etdiyi ikitərəfli razılaşmalar da Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən təsdiqlənməyib. Anadoluda müqavimətin İngiltərənin gözlədiyindən daha sürətlə güclənməsi birbaşa hərbi müdaxilə riskini

artırdı. II İnönü döyüşündən sonra İngiltərə rəhbərliyi Yunanıstanın Anadoludakı müharibədə qalib gəlməsinin qeyri-mümkün olduğunu anlamağa başladı və Yunan Ordusunun irəliləməsi ilə Türk müqaviməti gücləndi (Sonyel, S.R, 1973, s.156). Eyni zamanda Qərbin artan təzyiqləri Mustafa Kamal Atatürkün və onun rəhbərlik etdiyi hərəkətin Sovet İttifaqına yaxınlaşmasına yol açdı. 1920-ci ilin noyabrında britaniyapərəst baş nazir Venizelos seçkiləri uduzdu və onun yerinə Almaniyaya yaxınlığı ilə tanınan Kral Konstantin gəldi, bu da İngiltərənin Yunanıstana verdiyi maliyyə və diplomatik dəstəyin zəifləməsinə səbəb oldu. Fransa və İtaliya Yunanıstanı dəstəkləməkdən uzaq dursalar da, Lloyd Corcun 1921-ci ilin martında Yunanıstanın hərbi əməliyyatlarına davam etməsini dəstəkləməsi son nəticədə yunanların Anadoludakı mövcudluğunun sona çatmasına və “Kiçik Asiya fəlakəti” adlandırılan prosesin bitməsinə səbəb oldu (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Beləliklə, 1921-ci ilin avqust-sentyabr aylarında baş verən Sakarya döyüşü ilə Yunanıstanın irəliləməsi dayandırıldı, 26-30 avqust 1922-ci ildə baş verən Dumlupınar döyüşü ilə yunan ordusu Anadoludan geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı (Sonyel, S.R, 1991, s.153). Bu zəfər təkcə Yunanıstana qarşı deyil, həm də İngiltərənin baş naziri Lloyd Corcun iqtidardan düşdüyü siyasətə qarşı da qazanıldı. 9 sentyabr 1922-ci ildə İzmir, 10 sentyabrda Bursanı, 17 sentyabrda Bandırma və Mudanyanı ələ keçirən Türk ordusu Mərmərə və Boğazlar bölgəsinə doğru irəliləyərək birbaşa Türkiyə-İngiltərə qarşıdurması ehtimalını gündəmə gətirdi (Kurtuluş Savaşımız, 1919-1922, 1973, s.179). Sovet İttifaqı Ankara hökumətini dəstəklədiyi halda, İngiltərə belə bir müdaxiləyə icazə verməyəcəyini bəyan etdi. Sentyabrın 24-də Türkiyə qüvvələri “Neytral Zona”ya daxil olub və tərəflər arasında gərginlik artıb. Lakin Fransanın vasitəçiliyi ilə başlayan danışıqlar nəticəsində 11 oktyabr 1922-ci ildə Mudanya Sülhü imzalanaraq diplomatik yolla həll edildi (Kurtuluş Savaşımız 1919-1922, 1973, s.182). Bunun ardınca Türkiyə xarici işlər naziri İsmət İnönü başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə Lozanna Sülh Konfransına qatıldı. Türkiyənin diplomatik strategiyası Sovet İttifaqını boğazlar məsələsində balanslaşdırıcı qüvvə kimi cəlb etmək və diplomatik sövdələşmə yolu ilə üstünlük əldə etmək üçün Müttəfiq dövlətlər arasında maraqların toqquşmasından istifadə etmək idi. İngiltərə Xarici İşlər Naziri Lord Kerzon Türkiyə ilə Sovet İttifaqının yaxınlaşmasının qarşısını almağa çalışdı və boğazları İngilis dəniz qüvvələrinin sərbəst keçidinə açmağı hədəflədi. Konfrans 21 noyabr 1922-ci ildə başlamış, 4 fevral 1923-cü ildə kapitulyasiyalar səbəbindən yarımçıq qalmış, lakin 23 aprel 1923-cü ildə danışıqlar davam etdirilmişdir. Nəhayət, 24 iyul 1923-cü ildə imzalanmış Lozanna müqaviləsi ilə Türkiyənin müstəqilliyi beynəlxalq səviyyədə tanınmış oldu (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Türkiyə Respublikası dövründə

Cümhuriyyət dövründə, xüsusilə Mustafa Kamal Atatürkün sağlığında Türkiyə ilə İngiltərə arasında əlaqələr ümumiyyətlə qarşılıqlı səfərlər, diplomatik yazışmalar və müntəzəm görüşlər çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. Lakin bu klassik diplomatik münasibətlərdən əlavə olaraq, iki ölkə arasındakı münasibətlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən iki fundamental məsələ gündəmə gəlib. Bunlardan birincisi, 1920-ci illərdə Türkiyənin milli sərhədlərini tamamlamaq səylərinin davamı olaraq gündəmə gələn Mosul məsələsidir. Lozannadan sonra həll oluna bilməyən bu problem Türkiyə ilə İngiltərə arasında gərginliyə səbəb olmuş və Millətlər Cəmiyyətinin müdaxiləsi ilə nəhayət 1926-cı ildə imzalanan Ankara müqaviləsi ilə sonlandırılmışdır. İkinci mühüm məsələ isə 1930-cu illərdə Türkiyənin xarici siyasətində müşahidə edilən oriyentasiya dəyişikliyi ilə bağlıdır. Bu dövrdə Avropada artan təhdidlərə qarşı tarazlaşdırıcı siyasət yürüdən Türkiyə, xüsusilə Almaniya və İtaliyanın ekspansionist siyasətlərinə qarşı İngiltərə ilə əlaqələrini inkişaf etdirməyə çalışdı və bu proses “İngiltərə ilə yaxınlaşma” olaraq xarakterizə olundu. Həmin illərdə Atatürkün yürütdüyü ehtiyatlı və balanslı xarici siyasət çərçivəsində İngiltərə Türkiyə üçün mühüm tərəfdaşa çevrildi. Ona görə də Atatürk dövründə Türkiyə-İngiltərə münasibətləri bir tərəfdən iki ölkə arasında tarixi problemlərin həlli yollarının axtarışını, digər tərəfdən isə strateji yaxınlaşma səylərini əks etdirən iki

əsas ox boyunca formalaşmışdır (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Mustafa Kamal Paşa üçün təkcə Lozannadan sonra deyil, Qurtuluş Savaşı illərində də Mosul məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı və bu çərçivədə o, bölgədəki etnik, dini və siyasi dinamikanı yaxından izləmişdir. Qurtuluş Savaşı zamanı bölgədəki yerli idarəçilər ilə əlaqə quraraq, Türkiyənin maraqlarına uyğun hərəkət edə biləcək şəxsləri və qrupları Mosul və ətrafına göndərdi. Bütün bu təşəbbüslər Türkiyənin Milli Paktı çərçivəsində hesab etdiyi Mosulla bağlı iddiasının konkret göstəricilərindən biri idi. Lakin Türkiyənin Lozanna Sülh Konfransında Mosul vilayətinin statusu ilə bağlı gözləntiləri tam olaraq özünü doğrultmadı. Çünki bu məsələ danışıqların ən qəliz mövzularından biri olsa da, birbaşa həllini tapmayıb. Lozanna sülh müqaviləsində Mosul məsələsinin həlli üçün müəyyən edilən üsula görə tərəflər arasında aparılan ikitərəfli danışıqlar nəticəsində bir nəticə əldə olunmasa, məsələ Millətlər Liqasına veriləcək. Lozanna müqaviləsinin imzalanmasından qısa müddət sonra, 1923-cü ilin avqustunda İngiltərənin mandatı altında olan Şimali İraqın Süleymaniyyə şəhərində İngiltərə Kral Hərbi Hava Qüvvələrinin bombardmanı nəticəsində 37 mülki vətəndaş həyatını itirdi (Güneş, Alp, 1974, s.76). Bunun nəticəsində hərbi müdaxilə bölgədə türkpərəst müqavimət qruplarının İngiltərə hakimiyyətinə qarşı artan müqaviməti çərçivəsində həyata keçirilib. Türkiyə bu hərəkəti Lozanna müqaviləsinin 3-cü maddəsinin ikinci bəndində “Mosul məsələsi həll olunana qədər tərəflər bölgədə hərbi əməliyyatlardan çəkinməlidir” razılaşmasına zidd addım kimi qiymətləndirib. Buna cavab olaraq, Britaniya Mosulun faktiki olaraq onun nəzarətində olduğunu və əməliyyatın yalnız daxili təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirildiyini iddia edib. Eyni dövrdə bölgədə yaşayan xristian azlıqlarla müsəlman icmaları arasında yaranan gərginlik problemin çoxşaxəli və emosional mahiyyətini ortaya qoydu. Türkiyə bu hücumlarda İngiltərənin birbaşa rol oynamadığını iddia edərkən, Britaniya administrasiyası bu cür ittihamları rədd edib. Bu qarşılıqlı etimadsızlıq və ittihamlar mühitində 1924-cü ildə İstanbulda başlanan “Haliç danışıqları” adlı danışıqlar prosesindən əvvəl iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərdə gərginliyə səbəb olan əsas amillərdən biri də Mosul məsələsi idi. Bu hadisələr Türkiyə-Böyük Britaniya münasibətlərinin təkcə siyasi deyil, həm də regional və hərbi miqyaslı çoxşəxsiyyətli böhran zonası ətrafında formalaşdığını göstərir. Beləliklə, bütün bunlar Mosul məsələsinin təkcə sərhəd xətləri ilə bağlı mübahisə olmadığını, həm də mandat rejimləri, etnik strukturlar, azlıqların hüquqları və beynəlxalq hüquq baxımından dərinlən təhlil edilməsi lazım olan bir məsələ olduğunu ortaya qoyur (Güneş, Alp, 1974, s.80).

Lozanna Sülh Konfransı danışıqları zamanı Türkiyə Cümhuriyyətini təmsil edən baş nümayəndə rolunu üzərinə götürən xarici işlər naziri İsmət Paşa Milli Paktı prinsiplərinə uyğun olaraq Mosulun Türkiyənin öhdəliyinə buraxılmasını qətiyyətlə müdafiə etdi. Türkiyə üçün bu tələb təkcə tarixi və coğrafi əsaslarla deyil, həm də bu bölgənin etnik və mədəni bağları ilə bağlıdır. Bunun əksinə olaraq, Britaniya adından danışıqlarda iştirak edən xarici işlər naziri Lord Kerzon Mosulun statusunun dəyişdirilməsinə qarşı çıxıb və mövcud de-fakto vəziyyətin qorunub saxlanması fikrini müdafiə edib. Kerzon bildirib ki, Mosul vilayətinin müharibədən sonrakı status-kvo nəticəsində Britaniya mandatı altında İraq sərhədləri daxilində qalması regional sabitlik və Britaniyanın maraqları üçün vacib amildir. Türkiyənin bölgə xalqının iradəsinin həlledici olacağı bir plebisit keçirmək təklifi İngiltərə nümayəndə heyəti tərəfindən açıq şəkildə rədd edildi. Böyük Britaniya regionun demografik strukturunu və siyasi həssaslığını nəzərə alaraq belə bir referendumun öz maraqları üçün risk yaradacağını gözləyirdi. Bu məqamda plebisit tələbinin qəbul edilməməsi təkcə hüquqi deyil, həm də realpolitik müstəvidə hakimiyyət asimetriyasının təzahürü idi. Bu məqamda danışıqlar dalana dirəndiyi üçün tərəflər diplomatik prosesi pozmaq üçün Mosul məsələsinin həllini təxirə salmağa razılaşıblar. Bu kontekstdə qəbul edilən düstura görə, məsələ ilk növbədə ikitərəfli danışıqlar yolu ilə həll olunacaq, yəni tərəflər razılığa gələ bilməsələr, məsələ beynəlxalq platforma olan Millətlər Liqasına çıxarılacaqdı. Ancaq bu həll mexanizmi əvvəldən Türkiyə üçün narahatlıq doğurdu. (Evans, S.F, 1982, s.79) Çünki 1920-ci illərin əvvəllərində Böyük Britaniya təkcə hərbi və iqtisadi cəhətdən deyil, həm də diplomatik təsir baxımından beynəlxalq sistemin ən güclü aktorlarından biri idi.

İngiltərə Millətlər Cəmiyyətinin qurucu və rəhbər qüvvəsi olmaqla yanaşı, həm də mandatında olan ərazilərin və dominion statuslu ölkələrin təmsilçilik hüquqları vasitəsilə bu təşkilat daxilində dolayı təsirini gücləndirdi. Bu situasiyada Mosul probleminin Millətlər Cəmiyyəti əsasında ədalətli və qərəzsiz həllinə nail olmaq ehtimalını xeyli zəiflətməklə yanaşı Türkiyənin diplomatik manevr imkanlarını da daraldı. Bu çərçivədə baxıldığında, Mosul məsələsi sadəcə bir torpaq parçası üzərində suverenlik məsələsi deyil, dövrün global güc balansının və beynəlxalq qurumlar vasitəsilə həyata keçirilən hegemon rəqabətin əksi oldu (Güneş, Alp, 1974, s.98).

Lozanna müqaviləsindən sonra yaranan yeni diplomatik atmosferdə İngiltərənin Türkiyənin İstanbul yerinə Ankaranı paytaxt təyin etmə qərarını qəbul edə bilməməsi və bunun qarşılığında Türkiyəyə səfir göndərməkdən imtina etməsi iki ölkə arasındakı münasibətlərdə gərginliyin artmasının mühüm göstəricisidir. Bu gərgin şəraitdə Mosul məsələsi ilə bağlı Lozanna danışıqlarında əldə edilən razılaşmaya uyğun olaraq, ikitərəfli danışıqlar yolu ilə problemin həlli istiqamətində ilk addım olaraq 1924-cü il mayın 19-da İstanbulda "Haliç danışıqları" kimi tanınan diplomatik danışıqlar başladı. Danışıqlara Türkiyə tərəfdən Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Əli Fəthi (Okyar) bəy, İngiltərə tərəfdən isə İraq üzrə Ali Komissar Ser Persi Koks rəhbərlik edib. Lakin danışıqların məzmunu tərəflərin Lozanna konfransında öz mövqelərini təkrar ifadə etməkdən o yana keçməyib. Türkiyə Mosulun tarixi, coğrafi və etnik baxımdan Anadolunun ayrılmaz bir parçası olduğunu müdafiə etməyə davam edərkən İngiltərə isə Mosulun İraq sərhədləri daxilində qalması mövqeyini qoruyub və bununla bağlı heç bir güzəştə getməyib. Tərəflər arasında razılaşma əldə olunmadığı üçün danışıqlar 1924-cü il iyunun 5-də başa çatdı. Beləliklə, razılaşmaya uyğun olaraq məsələ 6 avqust 1924-cü ildə rəsmi olaraq Millətlər Cəmiyyətinin müzakirəsinə verildi. (Sönmezoğlu, F, 2015, s.123) 1924-cü il sentyabrın 20-də Millətlər Cəmiyyətində başlayan danışıqlarda hər iki tərəf əvvəlki iddia və tezislərini təkrarladı. İngiltərə adından danışan Lord Parmur məsələnin mahiyyətini "İngiltərənin mandatı altında Türkiyə ilə İraq arasındakı sərhədin müəyyən edilməsi məsələsi" olaraq qiymətləndirməyə çalışıb. Parmur bu tələb çərçivəsində İngiltərənin İraqdakı məcburi statusunu hüquqi əsaslandırmağa çevirərək İngiltərənin Millətlər Liqasının təsdiqi olmadan bu torpaqlar üzərində hər hansı sərəncam verə bilməyəcəyini ifadə etdi. O, həmçinin İraq kralı Feysəlin Mosul əhalisinin səsi ilə kral seçildiyini iddia edərək, Mosulun İraqa aid olduğu fikrini müdafiə edib. Digər tərəfdən, Türkiyə nümayəndə heyəti adından çıxış edən Fəthi bəy tarixi legitimlik əsasında Türkiyənin arqumentlərini bir daha vurğuladı. Türkiyə Mudros barışıq müqaviləsinin imzalanmasından sonra Mosulun işğalını beynəlxalq hüquqa zidd olaraq etibarsız bir hərəkət kimi qiymətləndirdi. Bu səbəbdən irəli gələrək, işğalın hüquqi nəticələr verə bilməyəcəyini bəyan edib. (Sönmezoğlu, F, 2015, s.156) Bundan əlavə, Türkiyə tərəfi bölgə xalqının iradəsinin öz gələcəyi ilə bağlı həlledici rol oynaması lazım olduğunu əsas gətirərək plebisit təklifini yenidən ciddi şəkildə gündəmə gətirib. Türkiyə baxımından İraqın hələ də qanuni olaraq Osmanlı imperiyasından qalma olan türk ərazisi olduğu və buna görə də İngiltərənin onun mandatı altında olan belə bir torpaq parçası üzərində suverenlik iddiası edə bilməyəcəyi ifadə edildi. Bu qarşılıqlı arqumentlərdən sonra Millətlər Cəmiyyəti Məclisi məsələni qərəzsiz araşdırmaq üçün araşdırma komissiyası yaratmağı qərara aldı. İngiltərənin təklifi ilə yaradılmış bu komissiyaya Macarıstanın keçmiş Baş naziri və hörmətli coğrafiyaşünas Qraf Pol Teleki başçılıq edirdi. Həmçinin, onun tərkibinə İsveçin Buxarestdəki səfiri Auf de Virsən və belçikalı istifadə olan polkovnik A. Paulis daxil idi. Komissiyaanın əsas vəzifəsi Mosul bölgəsini ziyarət etmək, yerində araşdırmalar aparmaq və yekun qərar qəbul etmək üçün Millətlər Cəmiyyətini lazımi əsaslarla təmin etmək üçün ətraflı hesabat hazırlamaq idi. Bu hadisələr aydın şəkildə ortaya qoyur ki, Mosul məsələsi təkcə sərhəd məsələsi deyil, həm də imperiya maraqlarının, beynəlxalq hüquqi diskursun və güc siyasətinin kəsişməsində formalaşan çoxşaxəli bir məsələdir (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

1924-cü ilin oktyabrında Mosul problemi çərçivəsində sərhədə yaxın ərazidə türk və ingilis hərbi birləşmələri arasında toqquşmalar başlayanda və müxaliflər arasında gərginlik şiddətlə artdıqda, Türkiyə Cümhuriyyəti 1924-cü ilin oktyabrında İngiltərə Hökumətinə rəsmi müraciət etdi. Millətlər

Liqasının fəvqəladə vəziyyətdə olduğu elan edildi və İngiltərə Şurası 29 oktyabr 1924-cü ildə Belçikanın paytaxtı Brüsseldə toplandı və vəziyyəti qiymətləndirməyə başladı. Bu fəvqəladə toplantıda Türkiyəni təmsil edən Fəthi (Okyar) bəy və İngiltərəni təmsil edən Lord Parmur öz dövlətlərinin tanınmış arqumentlərini dilə gətirdilər (Sönmezoğlu F., 2015, s.223). Fəthi bəy yenidən Mosulun iqtisadi, hüquqi və ictimai-siyasi vəziyyətinin Türkiyəyə aid olduğunu vurğuladı, Lord Parmur da öz növbəsində İngiltərənin İraqla bağlı mandatını və mövcud status-kvonun saxlanmasının zəruriliyini müdafiə etdi. Görüşün davam etməsi, toqquşmaların qarşısının alınması və sərhəddə sabitliyin qorunması üçün gözlənilən müvəqqəti sərhəd xətti müəyyən edilib. Bu xətt beynəlxalq ədəbiyyatda “Brüssel xətti” adlandırılmış və faktiki olaraq bufer zonası kimi istifadə edilmişdir. Məsələnin yekun həllini təmin etmək üçün Millətlər Liqası Assambleyası ilk növbədə İngiltərənin rəhbərliyi altında üç mütəxəssisdən ibarət xüsusi komissiya yaratdı. Komissiya və onun tərkibinə Macarıstanın keçmiş baş naziri və coğrafi kartoqraf Qraf Pol Teleki, İsveçin Buxarestdəki səfiri Auf De Virsen və istifadə olan belçikalı zabit polkovnik A. Paulis daxil idi. Lakin proses rəsmi olaraq 16 yanvar 1925-ci ildə başlanmış, ətraflı sahə araşdırmaları və əməliyyatlardan sonra hazırladıqları xülasə hesabatlar 16 iyul 1925-ci ildə yekunlaşmışdır (Sönmezoğlu F., 2015, s.277). Hesabat 1925-ci ilin sentyabr ayının əvvəlində Millətlər Cəmiyyəti Məclisinə təqdim edilmişdir. Bu hesabatla əsasən Brüssel xəttinin Türkiyə-İraq sərhədinin əsası olaraq Mosul vilayətinə verilməsi tövsiyə edilirdi. Türkiyə Cümhuriyyəti bu tövsiyəyə sərt reaksiya verdi, buna səbəb olaraq gündəlik hüquqların yerləşdiyi regionun komponentlərinin perspektivinə görə bu yanaşmanın qəbul edilməz olmasını göstərir. Hesabatın ardınca Millətlər Liqası Assambleyası daxilində “bu məsələ ilə bağlı necə qərar verilə biləcəyi və qərarın hansı hüquqi əsasla söykənəcəyi” ilə bağlı müzakirələr başlayıb. Türkiyənin bütün etirazlarına baxmayaraq, məsələnin 19 sentyabr 1925-ci ildə Millətlər Cəmiyyətinin məhkəmə orqanı olan Daimi Ədliyyə Məhkəməsinin qarşısına çıxarıldığı bildirilir (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Nəticədə, 21 noyabr 1925-ci ildə Haaqadakı Daimi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, Millətlər Liqasının Assambleyasının, Peaceusany Treasures-a uyğun olaraq, Mosul probleminin həlli ilə bağlı yekdilliklə məcburi qərar qəbul edə biləcəyi barədə qərar qəbul etdi. Bununla belə, bu qərar prosesində müvafiq tərəf ölkələrinin (yəni Türkiyə və Böyük Britaniya) səsvermə hüququna malik olmayacağına dair məsləhət xarakterli rəy bildirib. Məhkəmənin bu rəyindən sonra 1925-ci il dekabrın 16-da toplanan Millətlər Liqasının Məclisi Komissiyanın hesabatında təqdim olunan tövsiyələri yekdilliklə qəbul etdi və hesabatdakı tövsiyələr də rəsmən qəbul edildi. Danışıklara qatılmayan Türkiyə bu qərarı birbaşa tanımayaraq bir müddət təmkinli mövqe nümayiş etdirib. Türkiyə, xüsusilə Lozanna müqaviləsinin 3-cü maddəsinin ikinci bəndinə istinad edərək, Millətlər Cəmiyyəti Məclisində qəbul ediləcək qərarlarda yekdillik prinsipinin məsələyə tərəf olan ölkələri də əhatə etməsi lazım olduğunu müdafiə etdi (Sönmezoğlu F., 2015, s.300). Buna görə Türkiyə öz şərhindən kənar heç bir müraciəti qəbul etmədiyini açıq şəkildə bəyan etmişdir. Bu dövrdə Türkiyənin xarici işlər naziri Təvfik Rüştü (Aras) ilə İngiltərənin Ankaradakı səfiri Ser Ronald Lindsay arasında 1926-cı ilin əvvəlindən başlayaraq müxtəlif danışıklar aparılmış və bəzi mühüm məqamlarda tərəflər arasında gərgin sövdələşmələr aparılmışdır. Türkiyənin bu hadisələrə dolayısı ilə diplomatik cavabı kimi şərh edilə bilən Türkiyə-Sovet Dostluq və Bitərəfli Mükaviləsi 1925-ci il dekabrın 17-də Parisdə imzalanmışdır. Beləliklə, Türkiyə müharibədən sonrakı dövrdə qəbul etdiyi xarici siyasət reflekslərindən biri olan Qərblə gərginlik şəraitində Sovet İttifaqı ilə əlaqələrini gücləndirmək siyasətini bir daha həyata keçirməli oldu. Lakin bu addımın Britaniyanın qərar vermə proseslərinə ciddi təsir göstərdiyini söyləmək olmaz (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>).

Beləliklə, Türkiyə bütün etirazlarına baxmayaraq, İngiltərə ilə 5 iyun 1926-cı ildə imzalanan 1926 Türkiyə-İngiltərə müqaviləsi ilə problemi faktiki olaraq qəbul edilərək Mosul məsələsi nəhayət öz həllinə qovuşdu. Üç bölmə və bir əlavədən ibarət olan bu müqavilənin birinci hissəsində sərhəd məsələsi ilə bağlı tənzimləmələr yer alır və bu hissə kontekstində Türkiyə 29 oktyabr 1924-cü ildə

təyin olunan “Brüssel xətti”ni Türkiyə-İraq rəsmi sərhədi olaraq qəbul edərək Mosul bölgəsinin İraqa verilməsini təsdiqlədi. İkinci hissədə tərəflər arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulmasına yönəlmiş müddəalar olduğu halda, üçüncü hissədə ümumi müddəalar yer aldı. Xüsusilə, müqavilənin 14-cü maddəsinə əsasən, İraq administrasiyası 25 il ərzində bölgədəki bəzi neft şirkətlərinin gəlirlərinin 10%-ni Türkiyəyə ödəməyi öhdəsinə götürməli oldu. Müqavilənin əlavəsində isə Brüssel xəttinin sərhəd xətti ilə bağlı texniki və ətraflı izahatlara yer verilmişdir. Bu dinamik dəyişiklər fonunda Türkiyə əvvəlcə müdafiə etdiyi tezislərdən fərqli bir həll yolu qəbul etməli oldu və Mosul məsələsi ilə bağlı İngiltərə ilə bu ciddi mübahisəni diplomatik razılaşma ilə bitirərək cənub-şərq sərhədini rəsmi olaraq təyin etdi (Sönmezoğlu F., 2015, s.365).

1930-cu illər Mustafa Kamal Atatürkün daxili siyasətdə modernləşmə layihələrinə diqqət yetirdiyi, xarici siyasətdəki hadisələri də yaxından izlədiyi bir dövr idi. Atatürk Avropada, xüsusən 1930-cu illərin ortalarından etibarən özünü bürüzə verən revizionist bloklarla bağlı narahatlığını müxtəlif üsullarla dilə gətirdi. Bu dövrdə Türkiyənin xarici siyasət perspektivində təhlükə qavrayışının mərkəzində dayanan ölkə Şərqi Aralıq dənizini “təbii genişlənmə sahəsi” olaraq görən və bununla bağlı açıqlamalar edən Faşist İtaliyası idi. İtaliyanın Benito Mussolininin başçılığı ilə bu ekspansionist diskurs və siyasətləri Türkiyəni strateji mənada narahat etdi və bu, Türkiyənin xarici siyasət oriyentasiyasına təsir edən əsas amillərdən biri oldu. İtaliyanın aqressiv mövqeyi İngiltərənin Türkiyə ilə bağlı siyasətində də ciddi dəyişiklik yaratdı. O vaxta qədər Türkiyə ilə məsafəni saxlayan İngiltərə İtaliyanın Aralıq dənizindəki təhdid siyasətinə qarşı Türkiyə ilə yaxınlaşmağa meyl göstərməyə başladı. Bununla belə, Böyük Britaniya Türkiyənin hərtərəfli Aralıq dənizi müdafiə ittifaqında iştirak etmək, yəni birbaşa məcburi müttəfiqlik sazişinə qoşulmaq təklifinə də ehtiyatla yanaşır. İtaliyanın ehtimal olunan hücumuna qarşı Türkiyənin limanlarından istifadə etmək fikrinə açıq olan İngiltərə, Millətlər Liqasının 16-cı maddəsinin üçüncü bəndinə uyğun olaraq, Türkiyə, Yunanıstan və Yuqoslaviya İtaliyanın hücumuna məruz qalacağı təqdirdə onlara kömək edəcəyinə söz verdi. Bu, İngiltərənin revizionist təhlükəyə qarşı Türkiyə ilə əməkdaşlığa açıq olduğunu göstərsə də, bu əməkdaşlıq məhdud və şərti xarakter daşıyırdı. Bu çərçivədə 22 yanvar 1936-cı ildə qüvvəyə minən və ictimaiyyət arasında “1936-cı il Türkiyə-İngiltərə Aralıq dənizi ittifaqı” kimi tanınan müqavilə tərəflər arasında regional təhlükəsizlik anlaşmasının məhsuludur (Sönmezoğlu F., 2015, s.378). Ancaq bu ittifaq Millətlər Liqası 1936-cı il iyulun 15-də İtaliyaya qarşı sanksiyaları ləğv edəndə qısamüddətli oldu. Bu proseslərin ardınca İngiltərə 27 iyul 1936-cı ildə bu ittifaqı birtərəfli qaydada dayandırdı. Məhz bu dövrdə, 22 iyun 1936-cı ildə başlayan danışıqların ardınca 20 iyul 1936-cı ildə Boğazlarla bağlı Montrö Konvensiyası imzalandı və bu Türkiyə üçün böyük bir diplomatik zəfər oldu (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>). Bu yeni razılaşma Lozanna Sülh Müqaviləsi ilə qüvvəyə minən Boğazlar rejimini Türkiyənin tələbləri istiqamətində yenidən təşkil etdi və Türkiyənin boğazlar üzərində suverenliyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdi. Keçirilən konfransın Türkiyənin xeyrinə nəticələnməsi İngiltərənin dövrün beynəlxalq qüvvələr balansını nəzərə alaraq, açıq dəstək verməməsi, ən azından müqavimət göstərməməsi ilə mümkün oldu. Bu diplomatik reallığın fərqiində olan Türkiyə, Montrödən sonrakı periodda İngiltərə ilə münasibətlərinə daha çox əhəmiyyət vermiş və öz siyasi xəttini buna uyğun olaraq yenidən formalaşdırmağa başlamışdır. Bu dinamikanın təbii təzahürü olaraq Türkiyə-Sovet İttifaqı münasibətlərində fərqli bir soyutma prosesi müşahidə olunmağa başladı. Türkiyənin nəzərində İngiltərənin əhəmiyyəti artarkən, bu artım Sovet İttifaqının təsiri ilə tərs mütənəşib idi. Xüsusilə Montrö Konvensiyasının 19-cu maddəsi çərçivəsində Sovet İttifaqının təhlükəsizlik qayğılarına həssaslıqla yanaşan Türkiyə bu narahatlıqları aradan qaldırmaq üçün müxtəlif diplomatik səylər göstərdi. Ancaq bu səylər İngiltərə tərəfindən də diqqətlə izlənildi və bu, Türkiyəni balanslaşdırma siyasəti yürütməyə təşviq etdi. İngilis diplomatiyası Türkiyənin həm Qərblə, həm də Sovetlərlə münasibətlərində tarazlaşdırıcı aktor olaraq qalmasını təmin etməyə çalışırdı (Sönmezoğlu F., 2015, s.401).

Boğazların Rejimi Haqqında Montrö Konvensiyasından sonra Türkiyə ilə Böyük Britaniya arasında isti diplomatik mühitin konkret göstəriciləri beynəlxalq arenada tez bir zamanda özünü

bürüzə verdi. Həqiqətən də, müqavilənin imzalanmasından cəmi bir neçə ay sonra, 1936-cı ilin sentyabrında İngiltərə kralı VIII Henri Eduard Nahlin adlı yaxtası ilə sentyabrın 3-də Çanaqqalaya gəldi, daha sonra sentyabrın 4-də İstanbula səfər etdi və burada Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən rəsmi mərasimlə qarşılandı. Bu səfər sadəcə simvolik anlam ifadə etmirdi, həm də iki ölkə arasında dostluğun yeni dövrünün əlaməti idi. Kral Edvardın Türkiyəyə bu müsbət səfərindən dərhal sonra Türkiyə donanmasının həmin ilin noyabrında Maltaya səfəri qarşılıqlı xoş niyyətin növbəti təzahürüdür. Növbəti dəfə, 1937-ci ilin mayında Türkiyənin baş naziri İsmət İnönünün Kral VI Corcun tacqoyma mərasimində iştirak etmək üçün Londona rəsmi səfər etməsi dostluq əlaqələrinin davamlılığını təsdiqləyən addımdır. Bütün bu hadisələrin gedişatında prezident Atatürk İngiltərənin İtaliya ilə 2 yanvar 1937-ci ildə imzaladığı “Cənablar müqaviləsi”nə paralel diplomatik gedişlə xarici işlər naziri Təvfik Rüştü Arası 3 fevral 1937-ci ildə İtaliya xarici işlər naziri Qraf Qaleazzo Ciano ilə görüşmək üçün Milana göndərdi. Buradan aydın görünür ki, bu addımın məqsədi İtaliya ilə real yaxınlaşmaya nail olmaq deyil, İngiltərə ilə uyğun gələn xarici siyasət xəttini həyata keçirmək idi. (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>) Eyni mənada Türkiyə İngiltərənin İspaniya vətəndaş müharibəsi çərçivəsində öncül olduğu “müdaxilə etməmə” siyasətini dəstəklədi. Bu kontekstdə Türkiyə Aralıq dənizində mülki gəmilərə sualtı hücumların qarşısının alınmasını nəzərdə tutan tənzimləmələri ehtiva edən 14 sentyabr 1937-ci il tarixli Nyon razılaşmasına və 17 sentyabr 1937-ci il tarixli Cenevrə razılaşmasına tərəf oldu. Bütün bu proseslər ona gətirib çıxardı ki, 1937-ci ildən etibarən Türkiyə ilə İngiltərə arasında adı açıqlanmayan bir ittifaq yarandı. Revizionist dövlətlərin status-kvoya meydan oxuyan və müharibə təhlükəsini artıran hərəkətləri qarşısında İngiltərə Türkiyə ilə rəsmi müqavilə imzalamasa da, iki ölkə arasında getdikcə daha sıx əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad mühiti müşahidə olunurdu (Atatürk’ün Tamim Telgraf və Beyannameleri, 1991, s.342). Bu kontekstdə Atatürkün 1937-ci ildə Respublika Günü qeyd etmələri zamanı Böyük Britaniya səfirinə göstərdiyi xüsusi diqqət dövrün diplomatik yönümünü anlamaq baxımından olduqca diqqətəlayiqdir. Türkiyə daha əvvəl Birinci Dünya Müharibəsində Almaniya ilə keçirdiyi macəranın bədəlini ağır ödəmişdi və bu dəfə də eyni səhvi təkrarlamaq fikrində deyildi. Əslində, Atatürk bu yanaşmanı bir neçə dəfə açıq şəkildə bəyan etmiş və xarici jurnalistlərə verdiyi müsahibələrdə Türkiyənin sülh və tarazlığa əsaslanan xarici siyasət xəttini qətiyyətlə müdafiə etmişdir.

İngiltərənin rəhbərliyi ilə 1937-ci ilin əvvəlində Türkiyə və Fransa, Mustafa Kamal Atatürkün son dərəcə önəm verdiyi “İsgenderun Sancağı” məsələsi üzərində ortaq məxrəcə gəldilər. Bu məsələ Atatürkün xarici siyasət prioritetləri arasında, az qala tarixi ləyaqət məsələsi kimi idi. Həqiqətən də, 1936-cı il dekabrın 5-də axşam təşkil edilən bal zamanı Atatürk Fransa səfiri Henri Ponsotla görüşündə bu məsələyə verdiyi əhəmiyyəti açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Qurtuluş Savaşı zamanı Ankara hökuməti ilə Fransa arasında imzalanan 1921-ci il Ankara müqaviləsini xatırladan Atatürk bu müqavilədə İskenderun Sancağının türk olmayan tərəf kimi təyin olunmasına toxunaraq dedi: “Mən 1921-ci ildə Parlament qarşısında Ankara Anlaşmasının məsuliyyətini öz üzərimə götürdüm və müxalif çıxanların etirazı ilə qarşılaşdım. İndi mənim ləyaqətim təhlükə altındadır, ya hakimiyyətdən gedəcəyəm, ya da bir həll yolu tapacağam” (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>). Atatürk bu sözləri ilə Hatay məsələsinin təkcə ərazi məsələsi olmadığını, həm də şəxsi və milli ləyaqət məsələsi olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirdi. 1938-ci ilə qədər fırtınadan əvvəl sakit olan beynəlxalq mühitin Almanıyanın getdikcə aqressivləşməsi ilə dəyişməyə başlaması Qərb dövlətlərini yeni ittifaqlar axtarmağa vadar etdi. Bu kontekstdə Türkiyə ilə əlaqələrini dərinləşdirmək istəyən Böyük Britaniya, Ankaranın Almaniyadan iqtisadi asılılığını azaltmaq üçün Türkiyəyə silahlanmanı da maliyyələşdirə biləcək kredit ayıraraq iki ölkə arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafı istiqamətində mühüm addım atmışdır. 1938-ci il Münhen Konfransından sonra Almanıyanın ekspansionist siyasəti daha qabarıq görünməyə başladı. Bu dövrdə Fransa Almanıya təhlükəsinə qarşı Türkiyə ilə qarşılıqlı yardım müqaviləsi imzalamaq istəyirdi, lakin Türkiyə İngiltərənin də tərəf olması şərti ilə belə bir razılaşmaya müsbət yanaşdı. Lakin İngiltərənin dövrün baş naziri Nevill Çemberlen birbaşa olaraq

faşist Almaniyasını və ya faşist İtaliyasını təxribata çəkmək istəmirdi və onu həyata keçirdiyi “sakitləşdirmə” siyasətinin ruhuna zidd hesab etdiyi üçün belə bir ittifaqa girmək istəmirdi. İngiltərə rəhbərliyi Almanyanın əsl hədəfinin Sovet İttifaqı olduğuna inanırdı və buna görə də Almanyanın güclənməsindən narahatlığını çox məhdud səviyyədə saxladı. Bu kontekstdə Türkiyənin təhlükəsizlik problemləri İngiltərə diplomatiyası tərəfindən diqqətlə dinlənirdi, lakin Londonun o dövrdə Avropa siyasətində atdığı addımlar hələ də təmkinli və planlı bir xətt üzrə davam edirdi (Sönmezoğlu F., 2015, s.498).

1938-ci il Münhen Konfransından sonra Nasist Almaniyası 1939-cu ilin martında təkcə Sudet bölgəsini deyil, həm də bütün Çexoslovakiyanı işğal edərək artıq “Tək millət tək dövlət” mərhələsini geridə qoyub birbaşa “Həyat məkanı” (Lebensraum) məqsədinə uyğun olaraq genişlənməyi hədəfləyirdi. Bu məsələ uzun illər davam edən “sakitləşdirmə” siyasətinin iflası uğradığını ortaya çıxardı və xüsusilə İngiltərənin xarici siyasət kursunda ciddi qırılma yaratdı (Sönmezoğlu F., 2015, s.523). Bu məqamda Çemberlenin tabeliyində olan Britaniya anladı ki, “sakitləşdirmə” siyasəti artıq təhlükəsizlik təminatçısı deyil, əksinə, nüfuz və prestijinin itirilməsinə səbəb olan zəiflikdir. Münhendən sonra baş verən hadisələr Fransa və İngiltərənin təhlükəsizliyinə arxalanan dövlətlərdə, xüsusən də Şərqi Avropada böyük məyusluq yaratdı və bu ölkələrdə etibarın itirilməsi Londonu yeni strategiyaya sürüklədi. Beləliklə, İngiltərə, xüsusilə Şərqi Avropa ölkələrinə təminat verməyi hədəfləyən “Zəmanətlər Siyasəti” adlı yeni xarici siyasət xəttini yeritməyə başladı. Beləliklə, Londonun gözündə Türkiyənin strateji əhəmiyyətinin sürətlə artmasına səbəb oldu. Lakin bu diplomatik hadisələr baş verərkən Türkiyə prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün səhhəti pisləşirdi. Atatürkün mütərəqqi xəstəliyi Türkiyənin xarici siyasətində qurduğu möhkəm baxışın inzibati davamlılığı baxımından da yeni bir dövrün qapısını açdı. Beynəlxalq konyukturanın dəyişdiyi bu dövəmdə Türkiyə bir tərəfdən Qərb dünyası ilə yaxınlaşma yolunda addımlarını sürətləndirir, digər tərəfdən isə daxili arenada sakitcə böyük bir liderlə vidalaşmağa hazırlaşdı.

Nəticə

1930-cu illər Türkiyə Cümhuriyyətinin xarici siyasətdə getdikcə daha aktiv, təmkinli və çoxşaxəli bir xətt izləməyə başladığı bir dövr idi. Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə həyata keçirilən bu diplomatiya təkcə ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmədi, həmçinin, beynəlxalq arenada nüfuz qazanmağa, balanslaşdırılmış siyasət yürütməyə, istər regional, istərsə də qlobal böhranlarda neytral, lakin ehtiyatlı mövqe tutmağa diqqət yetirir. Bu prosesdə İtaliyanın Şərqi Aralıq dənizində tutduğu aqressiv ekspansionist mövqeyi Türkiyənin yaxınlaşmaqda olan dünya müharibəsi təhlükəsini dərk etməsində xüsusilə həlledici oldu və bu, Ankaranı İngiltərə ilə yaxınlaşmağa sövq etdi. 1936-cı ildə imzalanan Boğazların Rejimi ilə bağlı Montrö Konvensiyası təkcə Türkiyənin suveren hüquqlarının gücləndirilməsi demək deyil, həm də Böyük Britaniya ilə inkişaf etdirilən strateji əməkdaşlığın ilk konkret məhsulu oldu. Bu əməkdaşlığın nəticəsində, Türkiyənin İngiltərəyə etibarı artdı, eyni zamanda Sovet İttifaqı ilə münasibətlərdə uçurum genişlənməyə başladı. İngiltərənin Türkiyənin tələblərinə və arqumentlərinə dəstək verən mövqeyi ona Ankaranın xarici siyasətini, xüsusən də boğazlar və “İskəndərün Sancağı” məsələsində effektiv şəkildə istiqamətləndirməyə imkan verdi. 1937-1938-ci illərdə iki ölkə arasında yüksək temple inkişaf etmiş siyasi və diplomatik əlaqələr ikitərəfli səfərlər və qarşılıqlı jestlərlə daha da möhkəmlənmişdir. Bu dövrdə Türkiyə beynəlxalq məsələlərdə həm Böyük Britaniyanın tutduğu siyasət kursunu izlədi həm də İspaniya vətəndaş müharibəsi və Aralıq dənizi təhlükəsizliyi kimi mövzularda Londonun mövqeyini dəstəklədi. Eyni zamanda Böyük Britaniya Türkiyə ilə bağlı iqtisadi dəstək siyasətləri həyata keçirərək, Türkiyənin Almaniyadan iqtisadi asılılığının azaldılmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin bütün bu hadisələrin mərkəzində Türkiyənin qurucu lideri Atatürkün səhhətinin pisləşməsi məsələsi xarici siyasətdə qurulan vizyonun davamlılığı baxımından mühüm həddi təşkil edir. Atatürkün xarici siyasət baxışı Türkiyəni təkcə regional təhlükələrdən qorumaq deyil, həm də onu beynəlxalq sistemdə etibarlı və nüfuzlu bir aktora çevirmək məqsədi daşıyırdı. Onun bu məqsədə uyğun qurduğu balanslı, təmkinli və çoxşaxəli xarici siyasət yanaşması sonrakı illərdə də Türkiyə

xarici siyasətinin əsas parametrlərindən biri olmaqda davam etdi. Nəticə olaraq, 1930-cu illər Türkiyənin xarici siyasət tarixində ən kritik və ibrətamiz dövrlərdən biridir. Bu illər ərzində Türkiyə müharibə ehtimalının artdığı beynəlxalq sistemdə sülhü qorumağı və milli maraqlarını müdafiə etməyi bacardı və bunu edərək revizionist mövqedən çox status-kvonu mənimsədi. Böyük Britaniya ilə formalaşan əlaqələr bu paradigmanın mərkəzində dayanırdı və Türkiyənin Qərblə əlaqələrinin təməl daşlarından birini təşkil edirdi. Atatürkün “Yurdda sülh, dünyada sülh” prinsipi bu dövrdə həyata keçirilən siyasətlərin sadəcə bir arzu deyil, mahiyyətini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

- Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası/** <https://www.mfa.gov.tr/ataturk-doneminde-turk-dis-politikasi.tr.mfa>
- Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri (1991). Ankara, s.608
- Bilgin M.S., (2004). Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Diplomasisi (1923-1930). Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt 20: sayı 60: s.799-820.
- Evans S.F., (1982). The Slow Rapprochement Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-38. The Eothen Press, Beverley, p.123.
- Gök M., (1984). Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikasının İç ve Dış Kaynakları. Atatürk Türkiye'sinde (1923-1983) Dış Politika Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, s.52-53.
- Güneş Ş., Alp A.H., (1974). Cumhuriyetin ilk On Yılı ve Balkan Pakı (1923 – 1934). T.C. Dışişleri Bakanlığı, s.378.
- Kıratlı M., (1970). Modern Türkiye'nin Doğuşu. Çev. Lewis Bernard. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s.541.
- Kurtuluş Savaşımız 1919-1922 (1973). T.C. Dışişleri Bakanlığı, Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Serisi, Ankara, s.212.
- Kürkçüoğlu Ö., (1981). Atatürk'ün Dış Politikasının Tahlili (1919-1938). Atatürk'ün Düşünce Uygulamalarının Evrensel Boyutları (Uluslararası Sempozyum), Ankara, s.90-93.
- Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikasında İlkel Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri/ <https://atamdergi.gov.tr/tam-metin/101/tur>
- Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Türkiye-İngiltere İlişkileri (1919-1938)/ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mustafa-kemal-ataturk-doneminde-turkiye-ingiltere-iliskileri-1919-1938/>
- Sonyel S.R., (1973). Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.255.
- Sonyel S.R., (1991). Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.468.
- Sönmezoglu F., (2015). İki Savaş Sırası ve Arasında Türk Dış Politikası (1914-1945). Der Yayınları, İstanbul, s.560.